

Алмазне жорно (скорочено)

Іван Кочерга

Основні дійові особи:

Стеся (Стефанія Бражнюк) — міщанка, наречена Василя Хмарного;

Дубровський — городський житомирський суддя;

Княгиня Вількомірська Вроцлавська — власниця Липовецького замку;

Граф Ружинський — власник великого маєтку;

Графиня Брагінська (Гельця) — молода дівчина, небога графині Вількомірської;

Прокіп Скрыга, Мусій Шенчик, Лук'ян Ілько — трое музик-гайдамаків;

Остап Макосій — гайдамака;

Авраам Цвікловіц — старий лікар;

Лія — молода єврейка, яка осліпла після вбивства її сім'ї;

Пан Лозка і пан Прозка — найманці графа Ружинського;

Лейзер — наречений Лії.

Діється в Житомирі 1768-1769 рр., крім другої дії, яка відбувається у корчмі.

Дія перша

Суддя Дубровський з підсудком Лабенцьким розбирають постанови і декрети в залі палацу Дубровського. Серед інших розглядається супліка від Стефанії Бражнюк, яка просить помилувати її нареченого Василя Хмарного, якого засуджено на смерть за підбурювання до повстання і участь у гайдамацькому русі. Дубровський викликає Стесю до себе.

Раптом до зали входять княгиня Вількомірська, граф Ружинський і графиня Брагінська. Княгиня розповідає про те, що її Липовецький замок було зруйновано і розграбовано гайдамаками під проводом Василя Хмарного, але найгірше те, що було вкрадено її алмаз, який важив 123 карати і був першим каменем в Україні і Польщі. За плескувату форму його прозвано "алмазне жорно". Княгиня згодна заплатити викуп за життя Хмарного, якщо тільки він скаже, де знаходиться алмаз.

Дубровський наказує привести Хмарного. Поки його ведуть, княгиня розповідає судді про те, що сталося під час нападу на замок з її небогою, графинею Брагінською. Її схопила юрба бунтівників, але в останній момент їй на порятунок прийшов невідомий лицар. Він вихопив майже непритомну Гельцю від лотрів, одним ударом оборонився від нападників і на руках відніс її в сусіднє село до попа. Залишивши її у безпеці, він зник так само несподівано, як і з'явився. І тільки на прощання він поцілував Гельцю і взяв у неї золотий наперсток, що був у неї в той час на пальці. Тепер дівчина марить цим лицарем, її серце належить йому.

Гайдуки вводять Хмарного. Дубровський повідомляє, що його приречено на смерть. Василь відповідає, що вони карають не його, а весь народ, який відважився сказати, що він не бидло, а має вільну душу. Шляхтичі можуть стелити голову йому, але не цілому народові: "Але живий народ, і не вмере Україна, і не буде вам хлопом вільний одважний

народ!". Суддя питає Хмарного, де алмазне жорно, пропонуючи натомість свободу, але Василь відповідає, що ніколи не скаже. Тієї ж хвилини в залу з бокових дверей вбігає Стеся і, перш ніж вартові встигають їй перешкодити, кидається на груди Хмарному. Почувши про вирок, вона кидається у ноги Дубровському і зі сльозами благає про помилування для коханого. Дубровський погоджується відстрочити виконання вироку на 20 днів, Княгиня Вількомірська і суддя обіцяють Стесі, що Хмарного помилують, якщо дівчина знайде алмазне жорно.

Дія друга

Стеся намагається знайти алмазне жорно, щоб врятувати Хмарного. Вона приходить до корчми, щоб поговорити з Макосієм, одним із гайдамак, що були у Липовецькому замку. Він не знає, де знаходиться камінь, але називає їй кілька людей, які можуть допомогти.

До корчми приходять також троє музик: Скрыга з бандурою і бубном, Шенчик з цимбалами та Ілько зі скрипкою. Чоловіки сідають за стіл і обмірковують як перебратись на той бік. Всі троє є гайдамаками. Один з них, Ілько, розповідає, що не зможе перейти з товаришами, бо тут його тримає кохання: коли вони грабували Липовецький замок, йому довелося врятувати прекрасну дівчину Гельцю. Він не знає, хто ця дівчина, йому лишився від неї лише золотий наперсток. Товариші сміються з Ілька. Шенчик із заздрістю відзначає, що йому в поході дістався лише плесканий камінчик, який йому тепер навіть збути не вдається. Шенчик показує камінь товаришам. До них підходить корчмар і купує камінь як іграшку для своїх дітей за 18 грошей і кварту горілки.

До корчми також виходить Лія, бідна дівчина, що осліпла, коли її сім'ю було вбито. Після нещастя, її розум затуманився, вона почала бачити образи з майбутнього, і тепер ходить боса по чужим хатах, співає і ворожить, просить, щоб їй подарували черевички. Лія ворожить Ількові. Вона каже, що золотий наперсток і його таємнича дівчина принесуть йому лише нещастя і горе. До корчми входять кілька жовнірів. Вони підозрюють у трьох музиках гайдамаків. Після обшуку, знайшовши крадені речі, усіх трьох заарештовують.

У корчмі сидять також пани Лозка і Прозка, яких Ружинський послав, щоб слідкувати за Стесею. Вони грають в карти за столом. Один звинувачує другого у спілці з гайдамаками. Лозка і Прозка забирають алмаз у корчмаря. Починається бійка. Лозка випадково вбиває Прозку і алмаз падає кудись на землю. Лозка не має часу шукати його бо чує, що хтось іде до корчми і тікає. Але заходить лише Лія. Слепа дівчина ступає на алмаз і ранить босу ногу, вона опанована жахом, бо не може зрозуміти, що діється навколо.

Відчиняються двері і входить Авраам Цвікловіц, старий єврей. Він запитує Лію, що тут сталося. Дівчина просить його вивести її звідти і показує плесканий камінчик, на який вона наступила. Цвікловіц впізнає у ньому Липовецьке жорно. Старий лікар каже, що заплатить Лії тисячу червінців за нього і візьме в свій дім замість дочки.

Дія третя

Авраам Цвікловіц взяв Лію жити до себе. Завдяки хорошому догляду її розум починає прояснюватись. Коли до нього приходить граф Ружинський і Гельця, Лія ворожить молодій пані. Вона передрікає, що Гельця зречеться свого таємничого коханого в чорну годину. Тим часом Ружинський говорить з Цвікловіцем і питає, чи має він алмаз. Цвікловіц каже, що нічого не знає, Гельця і Ружинський йдуть геть.

До Цвікловіца прибігає Стеся. Вона змарніла і виглядає нещасною. Дівчина благає старого лікаря віддати алмаз адже до страти лишився лише день. Цвікловіц не хоче віддавати дорогоцінний камінь, щоб врятувати гайдамаку, бо гайдамаки били його сім'ю, але добра натура лікаря перемагає і він віддає Липовецьке жорно.

Дія четверта

У день суду Стеся приходить до Дубровського, щоб віддати алмаз і врятувати коханого. Дізнавшись, що дівчина має дорогоцінний камінь, Ружинський викрадає її до того, як вона має побачитись з суддею і закриває у своєму маєтку.

Тим часом починається суд над трьома музиками. Дубровський допитує Шенчика, Скрыгу і Ілька. Ілько стверджує судові, що хоча він і був присутній підчас пограбування Липовецького замку, він був там лише як музикант. І якби він справді був гайдамакою, то не рятував би від гвалту панночку. Щоб довести, що він каже правду, Ілько показує золотий наперсток, який йому подарувала Гельця.

Ілька можуть помилувати, якщо буде визначено, що він справді врятував графиню. Але Гельця, дізнавшись, що її омріяний рицар був усього лише бідним гайдамакою і холопом, каже, що ніколи раніше не бачила Ілька, хоча пізнала і його, і свій наперсток. Скрызі, Шенчику та Ільку виносять смертний вирок.

Прибігає Стеся і розповідає Дубровському, що Ружинський відібрав у неї алмаз, схопив її та закрив у льосі. Розгніваний Дубровський їде в Кодню щоб зупинити страту Хмарного.

Дія п'ята

Місце дії: Досить широке місце перед брамою, що веде на Кафедральний плац у Житомирі.

З розмови комендантів Петрушкоського і Пауші ми зізнаємось, що Дубровському вдалося таки врятувати Хмарного. Але Стеся, вважаючи, що він помер, впала в забуття і пролежала без свідомості місяць. Коли вона отямилась, то була вже божевільною. Тим часом Ружинський продав алмаз княгині за майорат графині Брагінської, з якою тепер одружився. Тільки й княгині не дав щастя цей алмаз — син її, князь Вількомірський, дістав кулю в лоб десь у Парижі, побившись з якимось пройдисвітом у кав'ярні, — нема для кого, значить, і берегти цей славетний алмаз. Гельця теж не щаслива у шлюбі з Ружинським, вона змарніла і нещасна. Дубровський же не кинув справи і докопується до графа.

Цвікловіцу вдалося вилікувати Лію від сліпоти, тепер вона здорова і заможна. Цвікловіц знайшов її давно пропалого безвісти коханого, Лейзера. Він став убогим, але, як виявилось, він живий. Лія і Лейзер знаходять врешті своє щастя.

Божевільна Стеся ходить по місту і питається людей дорогу в Кодню. Побачивши

Ружинського вона обвинувачує його в тому, що він вкрав алмаз. Це бачить Дубровський, він викликає графа на суд, але Ружинський повідомляє його, що його знято з посади і він вже не суддя в Житомирі.

Зрозумівши, що Ружинський уникне правосуддя, у Стесі трапляється серцевий напад і вона падає мартва. До неї з юрби виходить Хмарний, який прийшов до міста, щоб знайти її, і плаче над коханою. Граф лише сміється над дівчиною: "Ну, що ж, здається, вона таки знайшла своє жорно," — глузливо відзначає він. Почувши це, Хмарний з нелюдською силою піднімає жорно і кидає ним в Ружинського, який даремно кинувся був тікати, — юрба не пустила його, і граф падає з розбитим черепом. Хмарний ще раз ніжно цілує Стесю і зникає.

Завіса.